

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ“ – СКОПЈЕ

Зборник на трудови од Меѓународниот научен собир

***Свети Наум Охридски
и словенската духовна, културна и писмена традиција***

(организиран по повод 1100-годишнината од смртта на св. Наум Охридски)

Охрид, 4-7 ноември 2010
(Конгресен центар на УКИМ)

Издавач:
Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ – Скопје

За издавачот:
д-р Велимир Сиџковски,
ректор на Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје

Редакциски одбор:
д-р Илија Велев
д-р Ацо Гиревски
д-р Лилјана Макаријоска
м-р Илија Пиџеркоски
Косијагина Мокрова

Лектура:

Бисера Павлеска
Лилјана Макаријоска

Компјутерска подготовка и дизајн на корица:
Горан Шукуловски

Печати:

БороГрафика - Скопје

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје

929Наум Охридски, св.(062)

МЕЃУНАРОДЕН научен собир (2010 ; Охрид)

Свети Наум Охридски и словенската духовна, културна и писмена традиција : зборник на трудови од Меѓународниот научен собир, Охрид, 4-7 ноември 2010 : (организиран по повод 1100-годишнината од смртта на св. Наум Охридски) / [редакциски одбор Илија Велев ... и др.] . - Скопје : Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, 2011. - 423 стр. : илустр. ; 30 см

Трудови на повеќе јазици. - Фусноти кон текстот. - Библиографија кон одделни трудови

ISBN 978-9989-43-297-2

1. Гл. ств. насл. 2. Велев, Илија [уредник]
а) Наум Охридски, св (835-910) - Собори
COBISS.MK-ID 88306698

МАНАСТИРОТ НА ПРЕПОДОБЕН НАУМ И РАЗВОЈОТ НА СЛОВЕНСКОТО БОГОСЛУЖЕНИЕ ВО ОХРИДСКО

По блаженото упокојување на свети Методиј, многу негови соподвижници, меѓу кои и светите Климент и Наум, биле принудени да ја напуштат Моравија и оттаму да побараат прибежиште во средина во која би можеле непречено да ги продолжат Кирило-методиевото дело и традицијата. Околу 886 година тие пристигнале во Плиска, престолнината на Првото бугарско царство каде што биле примени од кнез Борис. Може да се претпостави дека таму тие имале можност подробно да го запознаат и да го информираат кнезот за работата во врска со организирањето црковни школи и воведувањето на словенското богослужение во Моравија¹. Сепак, веќе претходното официјализирање на словенскиот јазик во писменоста и во богослужбата од страна на Византија, а подоцна и од папата во Рим, се покажало како функционална политичка и духовна доктрина и за интересите на Првото бугарско царство, при што Кирилометодиевите ученици биле благопријатно прифатени од кнезот Борис, а подоцна и од царот Симеон².

Во тоа време, во неодамна освоените територии од страна на кнез Борис, а кои претходно биле под власт на Византија, сè уште не било конечно установено епархиското устројство на црковната организација. Според Николај Туницкиј, за црковното устројство во завладеаната територија на идната Светиклиментова епископија околу Охридскиот крај се водела своеобразна борба меѓу грчкото духовенство и државната бугарска власт, зашто поголемиот дел од тој простор и натаму продолжил црковно да се третира како дел од јурисдикцијата на Цариград³. Во една таква сложена црковно-политичка ситуација, кнезот Борис прибегнал кон идејата за просветување на царството преку словенската писменост и воведување на словенскиот јазик како богослужбен, а со тоа да се направи замена на грчката ерархија со народна, словенска.

За остварување на оваа идеја кнезот Борис се потпрел на претходното византиско и папско стратешко искуство за сесловенската просветителска дејност на светите Кирил и Методиј, па преку нивните ученици вратени од Моравија го актуализирал истиот процес за афирмација на словенската писменост и богослужба. Околностите што следеле по Преславскиот собор во 893 година придонесле светите Климент и Наум да се најдат во Македонија и да го заживеат Охридскиот духовен

¹ Добрев И., Кирило-Методиевите ученици през првите години след пристигането им в Бугарија (886-893), – В: *Старобугарско книжевно наследство*, съст. Л. Грашева. Софија, 2002, 30-31.

² Ристовски Бл., Кон прашањето за причините за враќањето на Климент Охридски од бугарската престолнина во Македонија, – В: *Климент Охридски и улогата на Охридската книжевна школа во развојот на словенската просвета*, МАНУ, Скопје 1989, 346-349; Велев И., *Кирилометодиевската традиција и континуитетот*, Скопје 1997, 16-18 и 23-24; Велев И., *Византиско-македонски книжевни врски*, Скопје 2005, 41-42.

³ Туницкиј Н. Л., *Св. Климент епископ славјанский*, Сергиев Посад 1913, 184.

и книжевен центар, наспроти Преславскиот во Бугарија⁴. Брзиот развоен подем на Охридската духовна и книжевна школа имал и природни поволни причини, зашто преку овој крај на Македонија минувала древната Виа Игнација, една од најважните патни артерии во јужниот дел на Балканскиот Полуостров, којашто преку Солун го поврзувала Цариград со крајбрежјето на Јадранско Море, а оттука и со Рим.

Треба да се напомене и тоа дека светите Климент и Наум Охридски не се повлекле во Охридскиот духовен центар само како црковни администратори, туку и како просветители, црковни учители - „дидаскали“, односно како лица кои формирале народна словенска ерархија и црква⁵. Оваа титула свети Климент и свети Наум ја поседувале уште додека биле во Моравија⁶. Дури и светите Кирил и Методиј со ваква титула биле испратени во Моравија. Во источната црква учителската дејност била многу авторитетна и почесна должност и таа била од особена црковна и државна важност. Нејзините носители во определени случаи заземале многу висока административна положба⁷.

При такви услови и покрај постоечката грчка црковна ерархија, самиот свети Климент како учител, имал големо влијание врз црковните работи на таа голема област којашто во себе вклучувала повеќе епархии. Дејноста на свети Климент како учител била од голема важност во устројството на словенското просветување и за формирање словенски клир.

Како резултат на својата учителска дејност во формираната Охридска духовна и книжевна школа, свети Климент за кратко време успеал да создаде голем број словенски свештенички и учителски кадар, кој под негово раководство би работел врз преводот на богослужбените книги⁸. Освен во Охрид (во манастирот св. Пантелејмон, а најверојатно и во манастирот на свети Наум), одделни училишта биле изградени и организирани и во други краишта на областа Кутмичевица. Но, независно од тоа, за време на учителствувањето на свети Климент, а подоцна и на свети Наум, Охридската духовна и книжевна школа се претворила во главен центар за стекнување црковно и просветно образование на словенскиот клир.

Според Туницкиј, за воведување на народниот словенски јазик во богослужението и за негова регуларна и постојана употреба во богослужбената практика, се разбира дека покрај добиената црковна самостојност потребно било да постои и соодветна словенска народна ерархија⁹.

Кога во 893 година кнежескиот трон на Првото бугарско царство го наследил Симеон, син на Борис, тој го продолжил патот кон остварувањето на поставената задача. По донесените одлуки во 893 година, во врска со употребата на устроено кирилско писмо наместо глаголицата во словенската писменост, Симеон ја зголемил својата политичка моќ и при таква состојба тој не ја пропуштил можноста да реагира и кон решавање на прашања од црковен карактер. За таа цел, презвитер Климент бил произведен во епископско достоинство, станувајќи прв епископ на словенски

⁴ Велев И., *Проникнувања на традицијата и континуитетот*, Скопје 2000, 5-64; Велев И., *Византиско-македонски книжевни врски*, 42-43.

⁵ Туницкиј Н. Л., *Св. Климент епископ славјански*, Сергиев Посад 1913, 185.

⁶ Iliev I. The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A Critical Edition, *Byzantinobulgarica*, IX, Sofia, 1995. P. 93, 514-520.

⁷ Туницкиј Н. Л., *Св. Климент епископ славјански*, Сергиев Посад 1913, 185.

⁸ Iliev I. The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A Critical Edition, *Byzantinobulgarica*, IX, Sofia, 1995. P. 98, 764-99, 780.

⁹ Туницкиј Н. Л., *Св. Климент епископ славјански*, Сергиев Посад 1913, 263.

јазик¹⁰. Светиклиментовата епархија во Охридскиот духовен центар станала прва канонска епархија во Источната црква каде што словенскиот јазик се користел како официјален богослужбен јазик. Свети Климент не бил првиот епископ којшто произлегол од словенскиот род¹¹, туку станал прв епископ кој пишувал, богослужел и проповедал на словенски јазик. Имено, од средината на неговата епархија свети Климент избирал кандидати за ракополагање во ѓаконски и во свештенички чинови, а главно тие биле словенските ученици кои се образувале под негово раководство во периодот меѓу 887 и 893 година. По неговото произведување во епископско достоинство од 893 година натаму, тој го вршел нивното ракополагање создавајќи словенски клир за регуларно извршување на богослужението на црковнословенски јазик, за што се користеле преведените словенски богослужбени книги.

Во досегашните научни истражувања се воспостави мислењето дека во 893 година по целата територија на првото бугарско царство дошло до официјална замена на грчкиот јазик во богослужбите со словенски, но останаа извесните сомневања за одржувањето и решенијата на таканаречениот „Народен собор“ во истата година¹². Освен тоа, ваквите мислења немаат цврста основа зашто од крајот на IX век започнала работата околу создавањето на словенскиот комплекс богослужбени книги во епархијата од свети Климент. Треба да се има предвид и тоа дека одвивањето на христијанскиот духовен живот во престолнините Плиска, а подоцна и Преслав, се спроведувало следејќи ја константинополската богослужбена традиција. Веројатно самото богослужение се вршело на византискогрчки јазик. Додека, пак, во Охридскиот духовен центар на свети Климент богослужението се вршело според солунската литургиска традиција, но веќе не на византискогрчки, туку на стандардизираниот црковнословенски јазик. Всушност, токму во манастирите на светите Климент и на неговиот соработник и собрат свети Наум, главно почнало формирањето на богослужението на црковнословенски јазик.

За да се создадат целосни услови за извршување на богослужбите на црковнословенски јазик, покрај народна епархија, исто така било потребно да се обезбеди словенски превод на целиот комплекс византиски богослужбени книги по манастирски обред, а во чијшто состав влегувале: Евангелие, Апостол, Псалтир, Паримејник, Минеј, Триод, Октоих, Служебник, Часослов итн¹³. Иако и пред тоа постоел превод на византискиот богослужбен комплекс на книги, сепак, преводите што биле направени на словенски јазик во Моравија од страна на светите Кирил и Методиј заедно со нивните ученици, на извесен начин го следеле латинскиот обред и биле недоволни за примена во богослужбената практика.

Поубедување на академик Петар Илиевски, краткорочниот престој во Плиска бил недоволен за подготовка на комплексот на словенски богослужбени книги коишто

¹⁰ Туницкиј Н. Л., *Св. Климент епископ славјанскиј*, Сергиев Посад 1913, 218-219. Iliev I. The Long Life of Saint Clement of Ohrid. A Critical Edition, *Byzantinobulgaria*, IX Sofia, 1995. P. 100, 814-821.

¹¹ Туницкиј Н. Л., *Св. Климент епископ славјанскиј*, Сергиев Посад 1913, 218.

¹² Hannick Ch. Zur Rolle der orthodoxen Kirche in Südosteuropa, *Handbuch der Südosteuropa-Linguistik*, Herausgegeben von U. Hinrichs. Wiesbaden, 1999. S. 949-950 (= Slavistische Studienbücher, Neue Folge 10); Hannick Ch. Les enjeux de Constantinople et de Rome dans la conversion des Slaves méridionaux et orientaux, *Cristianità d'Occidente e cristianità d'Oriente* (secoli VI-XI). Spoleto, 2004. T. I. P. 189-190.

¹³ Пентковскиј А. М., Славјанское богослужение и славјанская гимнографія византийскаго обряда в X веке, *Liturgische Hymnen nach byzantinischem Ritus bei den Slaven in ältester Zeit*. Beiträge einer internationalen Tagung. Bonn, 7.-10. Juni 2005, Herausgegeben von H. Rothe und D. Christians. Paderborn. 2007. S. 21.

биле неопходни за регуларно извршување на богослужението на црковнословенски јазик¹⁴. Во прилог на ваквата состојба бил и фактот што претстојните седум години (886-893) не овозможиле доволен амбиент да се истисне богослужбата на грчки јазик и да се воспостави црковнословенската јазична практика. Наредните развојни ситуации овозможиле да се создаде вториот дел од корпусот словенски богослужбени книги. Но, треба да се истакне и тоа дека преводниот литургиски книжевен фонд почнал да се збогатува и со создавање оригинална словенска химнографија. Во последните две децении во палеославистиката се идентификуваа голем број преписи од оригинални словенски химнографски состави. Руски, бугарски и македонски истражувачи дадоа голем придонес во идентификацијата на новооткриени химнографски дела, чиешто авторство се поврзува со св. Климент Охридски, св. Наум Охридски, епископ Константин Превзвтер и со други анонимни автори. Овие оригинални химнографски дела влегле во содржинските структури на Триодот, Октоихот, Минејот, Требникот и сл.¹⁵ Но, сите овие текстови се второстепени во однос на комплексот од словенски преведени богослужбени книги, кои како што покажуваат нивните карактерни особини ја следел солунската литургиска традиција¹⁶. За тоа сведочат особените лекционарни системи во Апостолот и Евангелието¹⁷.

Во составот на оригиналните словенски химнографски творби влегол и канонот посветен на апостол Андреј составен од преподобен Наум. Според евидентирираниот зографски препис од XIII век, акростихот на овој канон во почетниот дел има необично чтение *ПРВОАГО. Но, претпоставките на словачкиот истражувач Љубор Матејко за првичното присуство на втората песна во овој канон овозможуваат објаснување за ваквата форма на чтение¹⁸. Покрај тоа, оваа претпоставка уште еднаш укажува на Палестинскиот регион како можеен извор на литургиските особини на Охридската литургиска традиција. Имено, во грчките минеи од Синајскиот манастир се појавуваат вторите песни и богородични во тие канони во кои на почетокот отсутувале¹⁹. Но, со Палестина е поврзано потеклото

¹⁴ Илиевски П. Хр., *Појавата и развојот на писмојто со посебен осврт кон ѝочетјоцијте на словенската писменост*, Скопје 2006, 251.

¹⁵ Кожухаров Ст., *Песенното творчество на старобългарсия книжовник Наум Охридски, Литературна историја*, кн. 12, София 1984; Попов Г., *Триодни произведения на Константин Преславски, Кирило-Методиевски списани*, кн. 2, София 1985; Станчев К., Попов Г., *Климент Охридски – живој и творчество*, София 1988; Мошкова Л. В., *Гимнографические произведения Климента Охридского (структурно-содержательные особенности)*, *Славяноведение*, 1, 1999; Мошкова Л. В., Турилов А. А., *Неизвестный памятник древнейшей славянской гимнографии (канон Климента Охридского на Успение Богородицы)*, *Славяноведение*, 2, 1999; Йовчева М., *История на Българската средновековна литература*, съст. А. Милтенова, София 2009, 121-125; Поп-Атанасов Ѓ., *Нов прилог кон проучувањето на Светиклиментовото химнографско творештво*, *Годишен зборник на Богословскиот факултет*, Скопје 2001, 99-113; Истиот, *Средновековна македонска химнографија*, Скопје 2007; И. Велев, *Низ времињот на традицијата*, Скопје 2006, 97-132 и др.

¹⁶ Пентковский А. М., *Славянское богослужение и славянская гимнография византийского обряда в X веке*, 22-23.

¹⁷ Пентковский А. М., Пентковская Т.В. *Синайский апостол (Sin. slav. 39): история текста и история рукописи*, *Лингвистическое источниковедение и история русского языка*, 2002-2003. М., 2003. С. 145-152, 160-161.

¹⁸ Matejko L., *K poézii Zlatého veka, Slovensko-bulharské jazykové a literárne vzťahy*, Bratislava, 1998, 25-31.

¹⁹ Кривко Р. Н., *Синайско-славянские гимнографические параллели*, *Вестник Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета*. III: Филология. Москва 2008, вып. 1(11). 64-66, 77, 78-81.

на празничните блажени, коишто се среќаваат во древноруската Илина книга, во јужнословенските преписи, а исто така и во јужноиталијанските ракописи²⁰.

Сепак, тука треба да укажеме уште на еден фактор, на којшто треба да се посветува поголемо внимание. Станува збор за впечатливиот култ кон апостолот Андреј, којшто бил присутен и сè уште се негува во Струшкиот крај. Според едно евидентирано народно предание од тој крај, апостол Андреј бил прв негов просветител за што сведочи и постоечката слава на истиот апостол во селото Вевчани и во соседните села, меѓу кои е и селото Октиси, каде што се наоѓа ранохристијанска базилика од V век. Низ овој крај од Македонија минувала древната патна дестинација Виа Игнација по којашто пропатувал и апостол Андреј. Истата Виа Игнација поминувала и преку селото Горна Белица каде што, пак, според едно предание се наоѓал манастир на свети Климент од каде што било протегнато легендарното јаже до манастирот на свети Наум²¹.

Поспецифично е прашањето околу настанувањето на канонот за архангел Михаил од Илина книга, чиешто авторство му се припишува на преподобен Наум и се поврзува со осветувањето на црквата во манастирот основан од него²². Но во овој случај треба да се земе предвид дека осветувањето цркви не се вршело секогаш во денот на т. н. „СЛАВА“, што е карактеристично за Ерусалимскиот типик. Во IX и X век осветување црква можело да се извршува и во друг ден, различен од денот на славата, а при осветувањето се пеел само канонот на осветување, т.е. канон на осветување на храмот Воскресение во Ерусалим. Потоа во наредните години, кога се празнувал споменот на денот на осветувањето се пееле два канона – канон на осветување на храмот во Ерусалим и канон на празникот. Веќе во XIII-XIV век, во период на Ерусалимскиот устав, за храмов празник почнал да се прифаќа денот на славата, што било поместувано во таканаречените храмови глави коишто постојат во подоцнежните редакции на Ерусалимскиот устав. Тогаш канонот на „СЛАВАТА“ почнал да се прифаќа како канон на осветување.

Да се навратиме повторно кон преподобен Наум. Во 900/905 година, тој ја оставил учителската служба и се повлекол во својот манастир²³, којшто станал центар за развивање на словенското монашко богослужение и образец за распространување на словенското богослужение по манастирски обред. По споменатиот образец се организирале и другите манастири во Македонија, како што бил примерот и со манастирот во Варош кај Прилеп, манастирот на преп. пустиножител Гаврил Лесновски во Кратовско и други.

Натаму низ целиот средновековен период создавањето нови манастири во цела западна, централна и северна Македонија било придружувано, т.е. дополнувано со воведувањето на манастирското устројство на „великата обител“ на свети Наум во нив, а исто така и со воведување на неговата литургиска традиција, т.е., словенското богослужение по манастирски обред.

²⁰ Пентковски А., Йовчева М. Празничные и воскресные блаженны в византийском и славянском богослужении VIII–XIII вв., *Palaeobulgarica* XXV (2001), 3. С. 49, 57-58.

²¹ Романска Цв., Климент и Наум в народните предания, *Хиљада и сѐо години славјанска ѝисменосѝ* (863-1963). Софија, 1963, 378-379; Поленаковиќ Х., Климентова традиција во книжевноста, *Словенска ѝисменосѝ. 1050-годишнина на Климентѝ Охридски*. Охрид 1966, 82-83.

²² Йовчева М., Анонимният канон за архангел Михаил с предпологаем непреводен производ, *Црквене Сѝудије, Годишник Центѝра за црквене сѝудије*. Ниш 2009, год. VI, бр. 6, 204.

²³ Иванов Й., *Бългѝарски сѝѝарини из Македонија*. Софија 1931, 306.